

ХОРАЗМ ЖАДИДЛАРИНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ

Сайёра Самандарова, Урганч инновацион университети
доценти
Умид Бекмухаммад, Хоразм Маъмун академияси катта
илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
[PhD], доцент

LITERARY HERITAGE OF KHOREZM MODERNS

Sayyora Samandarova, Associate Professor of the Department
of Social and Humanities and Languages, Candidate of
Philosophy, Urganch Innovation University
Umid Bekmuhammad, Senior Researcher of Khorezm
Ma'mun Academy, Doctor of Philosophy in History [PhD],
Associate Professor

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ХОРЕЗМСКИХ ДЖАДИДОВ

Сайёра Самандарова, доцент Ургенчского
инновационного университета
Умид Бекмухаммад, старший научный сотрудник
Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по
историческим наукам [PhD], доцент

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразм жадид адабиёти
намоёндалари, уларнинг ижодий фаолияти ёритиб берилди.
Шунингдек, жадид адабиётига ҳос тамойиллар асосида
хоразмлик ижодкорларнинг айримларига ҳам баҳо бериб
ўтилади.

Калит сўзлар: жадид, адабиёт, Хоразм, Бобоохун
Салимов, “Таржимон” газетаси, шеърят, драматургия, театр.

Abstract: In this article, representatives of modern
Khorezm literature and their creative activities are highlighted.

Also, based on the principles of modern literature, some of the creators of Khorezm will be evaluated.

Key words: jadid, literature, Khorezm, Bobohun Salimov, “Tarjimon” newspaper, poetry, dramaturgy, theater.

Аннотация: в статье освещены представители хорезмской джадидской литературы и их творческая деятельность. Также, исходя из принципов современной литературы, будут даны оценки некоторым творцам Хорезма.

Ключевые слова: джадид, литература, Хорезм, Бобоохун Салимов, газета “Тардимон”, поэзия, драматургия, театр.



<https://orcid.org/0009-0000-2632-5338>
e-mail:
sayyorasamandarova68@gmail.com



<https://orcid.org/0009-0006-6355-9524>
e-mail:
umidbekmuhammad@gmail.com

КИРИШ. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Шаҳноза Назарова жадид адабиёти, ўзбек шеърятига таъсири ва унинг янгилашиш тамойилларини тадқиқ қилиб шундай хулосага келган: “Жаҳон адабиётшунослигида жадидчилик ҳаракати, жадид адабиётини ўрганишга доир энг янги илмий изланишлар натижасида қуйидаги олтин йўналиш устувор тадқиқот тармоғига айланди: 1) умумтурк жадидчилиги фалсафаси ва мафкураси (тарихий-сиёсий-мафкуравий жараёнларни қамраб олади); 2) умумтурк жадид зиёлиларининг муаммолари (миллий, диний, ижтимоий жиҳатларни, тил-имло-маориф, хотин-қизлар масалаларини назарда тутди); 3) умумтурк жадид адабиёти (шеърят, наср, драматургия, халқ оғзаки ижоди, адабий танқид масалалари ўрганилади); 4) умумтурк жадид матбуоти ва нашр фаолияти; 5) хайрия ва адабий жамиятлар, вақфлар, фондлар фаолияти; 6) умумтурк жадид театри ва санъати” [1].

Табиийки, Хоразм жадид адабиёти ҳам жадид, умумтурк жадид адабиётининг таркибий қисми бўлиб, фақат 1920 йилгача жадид матбуоти, 1922 йилгача жадид театри, драматургияси фаолият кўрсатмагани эътиборга олинса, қолган жиҳатлари айни бир хил тарзда ижодий шаклланишда, умумийликда давом қилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Негаки, профессор Бегали Қосимов “Миллий уйғониш” асарида ёзганидек, “жадид адабиёти моҳиятан янги адабиёт эди. Чунки у қарашларни янгилади, фикрларни янгилади, ўзликни қайтарди”.

Табиийки, Туркистон, Бухоро жадидчилиги ҳаракатидан Хоразм жадидчилигининг фарқли жиҳатлари борлиги сингари, жадид адабиётида ҳам Хоразмнинг алоҳида ўрни борки, бу борада афсуски ҳали мукамал тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Маълумки, публицистика ҳам ижодкорларнинг шаклланиши, адабиёт оламига, насрда изланишлар олиб боришнинг дастлабки тажрибаси сифатида қаралади. Хоразм жадид адабиётида эса публицистика муҳим ўрин тутди. Шу боис, аввало жадид публицистикасига тўхталиб ўтсак.

МУҲОКАМА. “Таржимон” газетасидаги тарихий фактлардан маълумки, Рамазон Сайдашевнинг жадид мактабидаги педагоглигидан ташқари, Хоразмдан Қримга – “Таржимон” газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспралига мақолалар ёзиб турганлигидир. Табиийки, вазиятни, бораётган жараённи кузатиб, таҳлил қилиб шулар асосида ўз муносабатини, таъсири билдириб турган Исмоилбек Гаспрали Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб турган. Шу тарзда Мулла Рамазон, Рамазон Сайдашев, Р.Сайдашев номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқеликлар газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва муҳбирлар орқали ёритиб борилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Афсуски, Рамазон Сайдашевнинг педагоглик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

Рамазон Сайдашев ўзи сингари “Таржимон” газетасига мақолалар ёзадиган яна бир маслакдош шогирдини етиштирдик, бу ижодкор Ғофур Усманий эди. У ХХ аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жадид мактабларида ўқитувчилик қилган ва Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди бўлганди.

Ғофур Усманий “Таржимон”дан ташқари “Вақт” газетасига ҳам Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги мақолаларини чоп этириб турган. Афсуски, Ғофур Усманийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган”[2].

Агарки, Рамазон Сайдашев ва Ғофур Усманийлар ҳаёти, фаолияти, ижоди тадқиқ қилинса, катта эҳтимол билан уларнинг жадид адабиётига қўшган ҳиссалари борлиги ҳам маълум бўларди.

Маълумки, ўзбек адабиёти, хусусан ХХ аср бошларидаги Хоразм адабий муҳитини Аваз Ўтар ижодисиз тасаввур қилиш қийин. Айнан ана шу даврдаги, яъни Хоразм жадид адабиётининг пешқадам намояндаси Аваз Ўтар (15.08.1884-1919) бўлиб, адабиётшунослар томонидан унинг ижоди маърифатпарвар шоир

сифатида этироф этилиб келинди. Бироқ унинг “Тил”, “Хуррият” шеърларидаги руҳият, ғоя Чўлпон асарларидаги сингари жадид адабиёти намунасидир. Шунингдек, шоир ижодига оид бошқа асарларида ҳам жадидчилик ғоялари акс этган ва Аваз Ўтар доимий равишда Хоразм жадидларини қўллаб-қувватлаган ижодкор. У Кримда нашр этиладиган “Таржимон” газетасини ўқиб, уни Хоразмда тарғиб қилиб борган ва Хивада 1905 йилда жадид мактаби очган Мамат махрамнинг энг яқин маслакдоши бўлган.

Аваз камолотга етган бир пайтда сил касалига чалинади ва даволаниш учун Кавказ ва Кримга (1905-1906) боради. Тараққийпарвар Аваз Ўтар Бокуда озарбайжон жадид мактаблари билан танишади ҳамда Тоҳирзода Собир (1860-1911) сингари шоирлар билан учрашиб дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Шунингдек, Султон Мажид Ғанизода (1886-1937) томонидан ташкил этилган мактаблар фаолияти билан танишади. Сафарали Валибейов (1861-1902)нинг “Ватан тили”, “Усули жадид”, “Лисоний форсий” номли асарлари ва “Хазинай ахбор” номли икки жилдлик қомусий луғатини ҳам Хоразмга олиб келади.

Хоразмга келганида Россия, Кавказ, Кримда нашр этиладиган кўплаб газета-журналлар, китобларни олиб келади. Аваз Ўтар кейинчалик ҳам доимий равишда рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни мунтазам равишда кузатиб борган. Тошкент, Фарғона ва Самарқандда чоп этилган жадид матбуоти билан бевосита алоқада бўлиб, ёзган ғазалларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттиради. Фарзандини бош вазир Исломхўжа томонидан ташкил этилган Хивадаги жадид мактабига беради.

Жадидчилик ғояларини кенг тарғиб этиш Аваз Ўтар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг “Тил”, “Хуррият”, “Мактаб”, “Халқ”, “Фидойи халқим”, “Топар экан қачон?” деган шеърларида яққол кўринади.

Тарихдан маълумки, Аваз Ўтар оғир касал бўлгани боис шу даврдаги жадидларнинг сиёсий курашларига қўшилмаган. Бироқ у маънан уларни қўллаб-қувватлаб, “Мактаб”, “Тил”, “Халқ”, “Хуррият” номли шеърлар ёзган. Айниқса, 1917 йил апрелида Бобоохун Салимов,

Хусайнбек Матмуродовларнинг “Идорайи маршрутия” – парламент тузишини хуррият йўлидаги қадамлардан деб билди ва “Хуррият” номли шеър яратди.

Гарчи Хоразмда 1920 йилда жадид намояндаси Бекжон Раҳмон томонидан матбуотга асос солингангача воҳада биронта газета-журнал нашр этилмаган бўлса-да, Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода ва бошқа ижодкорларнинг ёзган ижодлари уларнинг кўлёма асарларида сақланиб келди.

Хоразмлик жадидлар томонидан яратилган назмдаги асарлар жадид адабиёти, шеърятининг таркибий қисмини ташкил этадики, бу борада Аваз Ўтар ижоди сингари Бобоохун Салимовнинг ижодий фаолияти ҳам жадид шеърятининг ёрқин намуналаридир.

Хоразмдаги жадидчилик ҳаракати ва улар мансуб бўлган сиёсий ҳаракат – “Ёш хиваликлар”нинг намояндалари орасида асосан Бобоохун Салимов бошқа сафдошларидан ижодкорлиги билан алоҳида ажралиб турган. Яъни, Полвонниёзхожи Юсупов, Худойберган Девонов, Назир Шоликоров ва бошқа жадид лидерлар каби унинг ҳам сиёсий фаолияти курашлар, ислохотчилик ғоялари билан ўтган бўлса-да, ундан асосийси бой ижодий, маънавий мерос қолди.

“Бобоохун Салимов шеърятда жадидлар ғояларидаги сингари маърифат, таълим мавзулари ёритилган. Шунингдек, у жамиятда рўй бераётган салбий муносабатларни йўқотиш учун ҳам мудроқ ғурурни уйғотиш лозимлигини англаб етганди. Шу боис ҳам Бобоохуннинг хонлик даврида яратилган ушбу шеърда жадидларнинг ғояси акс этганди”:

Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлгон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлгон ўхшайдур.

“Ожиз” тахаллуси билан туркий, “Бобо” тахаллуси билан форсий тилда ижод қилган Бобоохун Салимовнинг бошқа шеърларида ҳам мустамлакачилик асорати даврига хос маҳзунлик, жамиятдаги воқеликларга реал баҳо бериш акс эттирилган “[3].

Бобоохун Салимовнинг сафдоши бўлган Хусайнбек Муҳаммадмуродов хонликдаги нуфузли давлат арбоби Матмурод девонбегининг ўғли эди. Ана шундай мавқега эга сулола вакили

XX аср бошларидаги Хоразм жадид лидерларидан бири бўлиб, 1917 йил апрелида ташкил этилган ҳукумат раиси қилиб сайланган ва ислохотларни амалга оширишга киришганди.

Ферузхон давридан бошлаб саройдаги нафақат амалдорлар, балки ижодкорлар орасида ҳам ўз шеърляти билан эътибор топган Хусайнбек Ферузхоннинг тавсияси билан ўзига Нозирий тахаллусини танлаганди. Нозирий мумтоз адабиётга хос кўплаб ғазаллар ёзиб бой ижодий мерос қолдирган ва адабий асарлари Тошкентдаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Агарки Нозирий ижодий мероси тадқиқ қилинса, унинг ижодида лирик шеърларгина эмас, жадид адабиётига хос ижтимоий-маърифий мавзудаги асарлар ҳам топилиши аниқ.

Негаки, ўз давридаги сиёсий жараёнларнинг энг олд сафларида юрган, жамиятни ҳаракатлантирувчи таъсир кучига, нуфузига эга шахс табиийки ўзи орзу қилган, интиланган ғояларни ижодида акс эттирган бўлиши аниқ.

Бекжон Раҳмондек жадидларнинг илғор вакили эса Фитрат, Чўлпон, Закий Валидий сингари ижоду илм аҳли билан маслақдош дўст эди. У “Инқилоб кўёши” номи билан Хоразмда матбуотга асос солган ижодкор ва 1923 йилда 580 та Хоразмнинг халқ мақолларини тўплаб “Оталар сўзи” номи билан нашр эттирган фольклоршунос ҳам бўлган. 1925 йилда у Муҳаммад Юсуф Девонзода билан ҳаммуаллифликда “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобини Москва шаҳрида нашр қилдирганди. Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асарида Бекжон Раҳмон ҳамда Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг асаридан ғоят таъсирланганини ёзган ва ушбу китобнинг мусиқашуносликда тутган ўрнига ғоят юксак баҳо берган эди. Шу йили яна “Хилвати сўфиҳо” асарини ҳам ёзиб бошлайди.

“Катта террор” дея аталадиган машъум 1937-38 йиллардаги қатағон қурбонлари номи қайд этилганда, Комил Девоний, Сафо Муғанний номлари ҳам келтириб ўтилади. Агарки, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятидан келиб чиқиб, адабий меросига, умуман ҳаётига разм солсак, ижодидаги маълум бир даврлар жадидлар ғоясида кечганлиги аён бўлади.

Тарихий фактлардан маълумки, Комил Девоний (1887-1938) жадидларнинг “Ёш хиваликлар” партияси аъзоси бўлган ижодкор. У 1887 йилда Хиванинг Сангар қишлоғида туғилган бўлиб, асл исми Муҳаммад Комил Исмоилжон ўғли эди. Бобоси Муҳаммад Панох Хива хонлигининг тўп қуёвчи қуролсоз устаси, шунингдек наққош, хаттот, мусиқа ва адабиёт бўйича ҳам маҳоратга эга бўлган. Хоразмдаги ижтимоий-маърифий, адабий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлган Комил Девоний ҳаёти, ижодий мероси ҳам, афсуски, тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Комил Девоний сингари Сафо Муғанний ҳам Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий ва маърифий жараёнлар, шу сингари адабий ҳаракатчиликда фаол қатнашган ижодкор эди.

Сафо Муғанний номи шоир ва хонанда, бастакор сифатида машхур. Бироқ унинг асл исми шарифи эса ҳужжатларда Сафо Оллоберганов бўлиб, 1882 йил Хива хонлигига қарашли Гандимиён (Гандумикон) қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилганди. Ферузхон саройига Сафо Муғаннийни олиб келган ва унга ҳомийлик қилган инсон хонлиқнинг энг мўътабар зотларидан Вазири акбар Исломуҳжа эди. Натижада Сафо Муғанний Ферузхон саройида кўзга кўринган созандалардан танбур, дотор ва бошқа миллий мусиқа созларида куй чалиш маҳоратини ва бастакорлик сирларини мукамал даражада ўзлаштирди. Санъат ва шеърлят илмини ўрганиб, Хоразм шоирларининг, шунингдек, ўзининг ёзган шеърларига куйлар басталаб ижро этди.

Сафо Муғанний нафақат адабиёт, санъат, маданият ходими, балки жамиятни ислоҳ қилиш, давлат бошқарувини такомиллаштириш, Европа маданияти ютуқларини воҳага татбиқ этиш билан шуғулланишга ҳаракат қилади. Сафо Муғанний хонлик ағдарилиши билан тараққийпарвар инсон сифатида “Ёш хиваликлар”ни қўллаб-қувватлаб, жадидларнинг ушбу партиясига аъзо ҳам бўлиб кирганди.

Афсуски, Сафо Муғанний 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамоққа олинадиган ва 1938 йилда 10 йилга МТЛ (меҳнат тузатув лагери)га сургун қилинади. Дастлаб Ўзбекистондаги Малик совхозида, кейин эса 1941 йил 20 февраль санаси билан ишга тикилган маълумотномада, Ярославль вилояти, Рибин

тумани, Волжский МТЛда ҳукми ўтаган ва вафот этган.

Сафо Муғанний ҳаёти, фаолиятигина эмас, адабий мероси ҳам махсус тадқиқотни талаб қилади.

Комил Девоний, Сафо Муғаннийларнинг ижоди, хусусан уларнинг “Ёш хиваликлар” партиясидаги фаолияти, жадиличлик ғоялари асосидаги асарларини тадқиқ қилиш, адабиётшунослар олдидаги долзарб вазифа бўлиб турибди.

Тарихдаги реал вазиятдан келиб чиқилса, жадин адабиёти, хусусан драматургиясини Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийсиз тасаввур қилиш қийин. Ўтиборли томони Хоразмда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан яратилган сахна асарлари воҳадаги театр, драматургиянинг асоси ҳисобланади.

Маълумки, 1921 йил ноябридан Ҳамза Хоразм республикасидаги касаба уюшмалари ташкилотида ишлаш билан бирга, кўплаб драмалар яратди ва уларда жадиличлик ғоялари ўз ифодасини топган. 1922 йил 2 мартда Хива шаҳрида театрга асос солди ва ўзи кўплаб драмаларни режиссёр сифатида сахналаштирди, айримларида ролларни ҳам ижро қилди. Тожизода, Машариф Полвонов, Умар Қурбоний ва бошқа саянаткорларни театр атрофига жипслаштирди. Ҳамзанинг бевосита Хоразмда яратилган “Хоразм инқилобининг учинчи лойиҳаси” номли тўрт пардали, етти кўринишдан иборат пьесасини “Хон зулми” деб ҳам атади.

НАТИЖАЛАР. Профессор Лазиз Қаюмовнинг “Ҳамза” (Тошкент-1989) ҳамда Олланазар Собировнинг “Хоразм театри” (Тошкент-1991 йил) монографияларидаги таҳлилларга кўра, “бундан ташқари Ҳамза яна ўз асарлари асосида сахналаштирган “Бой ила хизматчи”, “Тухматчилар жазоси”, “Заҳарли ҳаёт”, “Фарғона фожиалари” асарларинигина эмас, Ғулом Зафарийнинг “Эрк болалари”ни ҳам Хива театрида намойиш этган драматург, режиссёр эди. Ҳамза сахналаштирилган пьесаларини фақат Хивадагина эмас, Хоразм воҳасининг турли худудларида ҳам намойиш қилиб борган” ижодкор бўлган.

“Ўзбек жадин адабиётининг намояндаларидан бири ва 1910-13 йилларда

Хоразмда фаолият кўрсатган педагог, шоир Муҳаммадшариф Сўфизода бўлиб, ўзбек демократик ва маърифатпарварлик даври адабиёти анъаналарини давом эттирган ижодкор эди. У уч йил давомида Хоразмдаги жадин мактабида фаолият кўрсатибгина қолмай, жадинлар ғоясини акс эттирган адабий асарлар яратган ва ўз давридаги адабий муҳитнинг фаол ижодкори эди”[4].

Сўфизода ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси гарчи истиқлол йилларида тадқиқ ва тарғиб қилинаётган бўлса-да, унинг Хоразмдаги уч йиллик педагогик, шоирлик фаолияти, яратган асарлари хануз тўлиқ тадқиқ қилинмай келинмоқда.

ХУЛОСА. Умуман олганда, Хоразм жадин адабиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари, бошқа худуддаги адабий жараёнлардан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари, яратилган асарлар, жанрлари, улардаги ғоя, ижодкорларнинг фаолияти, адабий портретлари фундаментал тадқиқ қилинишини кутиб турибдики, бу адабиётшунослар зиммасидаги масъулиятли вазифалардан бири ҳисобланади. Агарки, “Жадин адабиёти антологияси” нашрга тайёрланса, табиийки ушбу тадқиқотдан хоразмлик юқоридаги, изланишлар олиб борилса, яна бошқа жадин ижодкорлар ҳам адабий мероси киритилиши аниқ.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Ш.Назарова “XX аср ўзбек шеърятининг янгиланиш тамойиллари” (Янги ўзбек шеърятини контекстида). “Академнашр”, Тошкент-2022 йил.
2. У.Бекмуҳаммад. “Таржимон”нинг Хоразмдаги мухбирлари, “Жадин” газетаси, 2024 йил 25 октябрь.
3. У.Бекмуҳаммад, С.Самандар. Бобоохун Салимов – жадин, давлат арбоби ва шоир. Milleniumus print нашриёти, Урганч – 2024.
4. С.Самандар, У.Бекмуҳаммад. Хоразм жадин намояндалари, ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси. Milleniumus print нашриёти, Урганч – 2024.